

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ”**

Симона Василева Николова

***Преодоляване на агресията и агресивното
поведение в начална училищна възраст***

за присъждане на образователна и научна степен “доктор”

Област на висше образование: 3. Социални, стопански и
правни науки, Професионално направление: 3.2 Психология,
научна специалност ”Педагогическа и възрастова психология”

Научен ръководител:

Доц. д-р Русанка Манчева

Благоевград, 2019

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра "Психология" при Философски факултет на ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград на 20.10 2019 година .

В съдържанието си дисертационната работа включва увод, четири глави, дискусия, приноси и приложения.

Текстът е в обем от 242 страници, в който са включени 52 таблици и съпътстващи ги 28 фигури. Цитираната литература обхваща 159 заглавия, на български, гръцки и английски език.

Защитата на дисертацията ще се състои на г. от 12.00 ч. в зала 1210 Б, Първи корпус на ЮЗУ "Неофит Рилски" - Благоевград пред научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на катедра „Психология“ на трети етаж, Първи корпус на ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград

УВОД

Всеки исторически процес разглежда човешките отношения през призмата на определена динамика и нормативна социална рамка. Съвременният технологичен свят генерира съществени промени на различни нива в общуването между хората, които много бързо се променят, потенцират и ескалират като негативни трансформации. Едва ли, обаче, типологията на комуникацията може да бъде обвинена единствено за това, както и междуличностното общуване, изнесено в пространства, немислими допреди повече от столетие – телевизия, социални мрежи и интернет. Вярно е и това, че човешкият фактор все по-интензивно отстъпва пред навлизането в социума на средствата за масова информация и тяхното влияние върху представите, преживяванията, оценките и ценностите на хората. Това се отнася и за онези негативни форми на социално поведение, които определят активността в преките взаимоотношения, както на възрастните, така и на децата и подрастващите. Такава негативна форма е и агресивността.

Агресията е многоаспектно проучен феномен, всеки изследовател на човешкото поведение и психика се е докосвал до нейното изследване и интерпретиране. Агресивността в поведението е отричана и поощрявана, отхвърляна и подкрепяна, но винаги е неприемана в поведението на децата и подрастващите. Детската агресия винаги е била обект на анализ от възрастните, социалните институции, семейството и общността като цяло. Няма друга девиантна форма на детско поведение, която да буди толкова голям социален интерес и да има толкова силен социален отзвук. Индивидуалната сензитивност към нея също е много висока. Изхожда се от няколко аспекта: ранната агресивност е индикатор за личностни проблеми в развитието, тя има способността да се развива във времето и веднъж затвърдила се в детското поведение се превръща във форма на самоизява. Агресивността в детството е доказателство за нарушени системи на общуване,

както с възрастните, така и с връстниците. В периода на личностно израстване агресивността се усвоява от поведението на възрастните, съдържанието на електронните игри, филмите и социалните мрежи много лесно, Азът се стреми към саморазвитие и разгръщане, а агресията се превръща в една от формите за доказването му.

Биологичните и социални основи на агресията в детска възраст, определят поведение, насочено към завоюване на статус, самоутвърждаване, защита, фрустрации или приспособяване като естествена последица от родителския стил на поведение и отношение, от деструктивния семеен модел на общуване и като резултат от процесите на социално научаване от модели от средата. Семейството и училището са основните два базисни типа социална среда, в които детето се създава, израства и се развива. В техните рамки се търсят факторите, които предиктират агресията, както и формите, в които тя се проявява. Съществуването ѝ е следствие от дефицити, които могат да се откриват не само в личностните нагласи, неудовлетворените потребности или непълноценните отношения в семействата, но и във функционирането на образователната система и други, придружаващи социални фактори, които ограничават личностно-социалната компетентност на младия човек, най-вече в общуването.

В научната литература са описани множество разнообразни и доказали своята ефективност психотерапевтични и психокорекционни подходи на работа с деца, диагностицирани като агресивни, но те са свързани приоритетно с детската и предучилищна възраст или с периода на юношеството. Недостатъчно е обърнато внимание на насочеността на превенцията и психокорекцията при децата от начална училищна възраст. В училищна среда агресивността сред учениците в тази възраст се разглежда от българските автори предимно като педагогическо явление (Георгиева, 2011; Бончева, 2012; Балтаджиева, 2013, 2016).

До навлизането си в училище детето вече е разбрало силата на агресивния импулс и начините по които може да се използва. Агресията е формата-сигнал за провокация към възрастните, активност, свързана с отстояване на собственото мнение, форма на общуване с връстници, печелене на внимание и престиж сред тях, демонстриране на безпомощност. Малкият ученик е възприел както конструктивната, така и деструктивната форма на агресия. Индивидуалният опит му помага да приеме агресията като част от собственото поведение и поведението на другите хора. Толерансът към последното, регламентира собствената агресивна изява. Това обуславя необходимостта ограничаването на агресивността да се разглежда както във възрастов, така и в индивидуален контекст. Всяко ново изследване в реална училищна среда и резултатите от него запълват онези празноти в практиката, които са насочени към по-задълбочено изучаване на агресивните изяви и възможностите за тяхното редуциране, особено в по-ранната възраст.

ГЛАВА ПЪРВА. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТ

1.1. Феноменът агресия в началната училищна възраст

1.1.1. Дефинитивни аспекти на понятията агресия, агресивност и агресивно поведение

Семантичният смисъл, който думата агресия („*agresio*“ от латински) носи е „нападам, пристъпвам“. В научната литература няма единомислие относно същността ѝ като механизъм на психологична защита, както и разглеждането ѝ като био-психо-социално обусловено качество на личността. Агресията има статута на фундаментално личностно явление, тъй като е свързана с инстинкта за самосъхранение и адаптацията на човека.

1.1.2. Агресията в психоаналитичната парадигма

Според представителите на психоаналитичната теория агресията има инстинктивен характер. За Зигмунд Фройд съществуват два основни и тясно свързани инстинкта –

сексуален и агресивен, а човешкото поведение се определя от борбата между социалните забрани и инстинктивните импулси, свързани със секса и агресията.

1.1.3. Агресия и насилие, според теорията за социалното научаване на Албърт Бандура

Албърт Бандура доразвива и критикува хипотетичната връзка фрустрация-агресия като основната му идея е, че агресивността може да се усвои и да се интегрира в поведението чрез подражание, което предполага, че агресивността се научава. Това е в сила и за неагресивното поведение, което се научава чрез наблюдение.

1.1.4. Особенности на агресивната активност в началната училищна възраст

Зависимостта от ранното начало на агресията и нейната устойчивост във времето е потвърдена от Husman, Eron, Lefkowitz&Walder (1984), Farrington (1989) и Olweus (1991). Тъй като възрастовото пространство на началното училище включва преход между две отделни училищни степени – тази на предучилищното обучение и след това училището, то агресивността може да бъде свързана с ниски познавателни постижения поради смяна на средата или потребността на детето да бъде прието и харесвано от съучениците или учителя си, както и с проблеми в процеса на социална адаптивност към самата култура на училищната среда. Вътрешната нестабилност, нарастващият училищен стрес, различните конфликти и оценката на поведението като проблемно от възрастните също се отнасят за този възрастов период.

1.1.5. Класификация на формите на агресия, срещани в началната училищна възраст

Българският учен Пламен Калчев провежда мащабни изследвания сред ученици и установява, че агресивните деца могат да бъдат разделени на:

- инструментално-агресивни;
- гневно-агресивни;
- враждебно-агресивни (Калчев, 2003).

L. Berkowitz (1993) разграничава:

- емоционално реактивни агресивни деца;
- инструментално-агресивни деца;
- деца с антисоциална идентичност (Berkowitz, 1993).

1.2. Фактори за развитие на агресивността в началната училищна възраст

В класическата постановка основните фактори за развитието на детската личност са семейството и социалните институции. Динамиката на социалните отношения като следствие от политическите и икономически такива, води до промяна в житейските стереотипи. Наблюдава се тенденция семейството да „изоставя“ възпитателната си функция в ръцете на училището и улицата и като резултат от това са занижената самооценка в децата, липсата на уважение и самоуважение, безотговорността в поведението, „белязано с агресивни черти“ и съчетано с високо ниво на претенции (Иванов, 2008:73).

1.2.1. Индивидуални фактори

Темпераментът има своите наследствени и свързани със средата специфики като е относително постоянен във времето при относително постоянни интеракции със средата. Такива характеристики като повишена активност, недостатъчен контрол, прекалено силна реакция, проблеми с вниманието, преобладаване на негативно настроение и ниска адаптивност стимулират агресивната активност.

Търсенето на усещания като променлива на темперамента също има отношение към агресивността. Децата с високи нива на търсене на усещания са по-трудно контактни, активно търсещи стимулация, импулсивни, ниско тревожни и трудно изпитващи страх (Roth, Ahadi, Evans, 2000). Това ги прави по-агресивно активни.

1.2.2. Социална детерминираност на агресията

Агресивните модели се усвояват, респективно научават, в семейството, в общуването с връстниците, от медиите и в конкретните социални микросреди, които детето обитава по силата на предпочитанието, или по други причини. Те са

резултат от сложни взаимоотношения в личностен и социален план, проявени в специфична конфигурация от психична структура и поведение.

1.3. Измерения на агресивността през началните училищни години

Независимо, че агресивността се разглежда като социално явление, а агресията като личностна променлива, най-широка сфера на тяхното преплитане е училището. Това се обяснява с масовото разбиране, че проявите и формите на агресия се определят като отклоняващо се поведение именно в училищна среда. Те са ефекти от действието на различни социални фактори, генериращи несигурност извън училищната среда, но проявяващи се в среда, в която детето прекарва по-голямата част от своето ежедневие. Това създава представа за училището като пространство, в което действат тенденции, независимо и извън спецификата на образователния процес.

1.4. Психокорекция и превенция на агресивното поведение в началната училищна възраст

Устойчивите резултати от работата с агресивните деца изискват системна, комплексна преработка на всяка поведенческа изява. Особеностите в поведението са обозначени като следствие от вътрешни противоречия, проблемни зони и външни конфликти (Алворд, 1998). Корекцията е дейността насочена към тяхната промяна, към разрешаването на противоречията или социалните нагласи, също така към преодоляването на проблемността в оценките и системите за възприемане на другия човек, както и анализа на външните влияния. В общ план дейностите заложили в психокорекционната работа за преодоляване на агресията са групирани в няколко направления:

- консултации с родители и учители в посока редуциране на факторите, провокиращи агресията у децата;
- понижаване на тревожността на агресивното дете;
- изграждане на умения за осъзнаване и разпознаване на собствените емоции, както и преживяванията на другите хора;

- изграждане на позитивна самооценка;
- обучение за отреагиране на гнева по приемливи начини, безопасни за детето и заобикалящите го, както и отреагиране на негативни ситуации;
- обучение в техники за самоконтрол над негативните емоции и овладяване на гнева;
- обучение в конструктивни модели на поведение при проблемни ситуации.

Промяната на агресивното поведение е свързана с промяна в оценките, представите, социалните нагласи и самоконтрола на детето, което демонстрира агресивност.

1.5. Прилагане на терапевтичната програма на Франц и Улрике Петерман за работа с деца с агресивно поведение в начална училищна възраст.

Семейство Франц и Улрике Петерман разработват съвременна терапевтична програма, специално предназначена за деца с агресивно поведение. Тя е комбинация от структурирани консултации с родителите и поведенческа терапия с детето. Програмата съчетава актуални научни резултати, основани на социално-когнитивната теория за ученето на А. Бандура. Задължителен елемент в нея е информацията за детето (ученика), която се събира чрез различни методи – експертна оценка на детски психотерапевт или психиатър, оценка на родител или учител, наблюдение върху поведението на детето, използване на психометрични тестове.

ВТОРА ГЛАВА. КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ И ЕМПИРИЧЕН ДИЗАЙН НА ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

2.1. Основна цел

Основната цел на дисертационната разработка е да се разработи и апробира авторски „Модел за диагностика и превенция на агресивността при ученици от начална училищна възраст“. Реализацията му следва закономерностите на

естествен експеримент в училищна среда. Идеята е да се подходи комплексно към един цялостен процес – измерване състоянието на агресивността в определена възраст (разположение в системата от класове в училище), определяне на нейния обхват и работа с рисковата група ученици при които има установена агресивна активност или възможност за нейното развитие.

2.2. Предмет на изследването

Предметът на изследването е ориентиран в две посоки – диагностика на агресивните прояви на ученици от начална училищна възраст и апробиране на авторски модел и програма за тяхното преодоляване.

2.3. Изследвани лица

Първоначалният обхват на всички изследвани лица е 130 ученика на възраст 9-11 години, разделени по пол (момчета - 57,69% и момичетата - 42,31%. Те участват в първичната психодиагностика.

Следва селекция за избор на две групи – основна и контролна, които са преки участници в експеримента. От общата извадка се обособяват участниците в основната група – момичета и момчета.

Процесуалността относно организацията за провеждане на изследването включва няколко етапа:

- първоначална психодиагностика за установяване нивото и съдържанието на агресивната активност при всички изследвани лица. При тази процедура от общата група изследвани лица се отделят такива, при които агресивността е установена във високи нива. Те се включват като участници в основната експериментална група и са обект на психокорекционно и превантивно въздействие. Останалите участници определят състава на контролната група като модел за сравнение и отчитане на ефективността. Децата от двете групи в началото на експеримента се диагностицират, за да може да се направи сравнение и оценка на статистическите

различия, които впоследствие не се дължат единствено на първоначалната разлика между групите (Калинов, 2001);

- определяне обхвата на участниците в експерименталната група. Той е съобразен с възможностите за работа в реална работна училищна среда, както и с поставените изследователски цели. Основно изискване за участие в психолого-педагогическият експеримент е доброволното съгласие на децата и разрешението на родителите за това.

Съставът на основната група дава приоритет на момчетата (66,67%), тъй като общата агресивност (като изразеност в проценти) при тях е много по-висока. При момичетата агресивността е по-рядко срещана. Идеята на експеримента е да се докаже ефективността не само на авторския модел, но и на програмата, която да повлияе степента на изразеност на агресията в тази възраст. Отчита се степента на ефективността по пол - при момчетата и при момчетата.

Различният обхват на участниците в експерименталната група има и обективни основания. След получаването на първичните резултатите се прави подбор на участниците в експерименталната група, но техният окончателен брой се определя след съгласието им (и това на родителите им). Втори обективен фактор е местоположението на училището, в което се реализира провеждането на експеримента. Първоначалният брой изследвани лица включва ученици от три училища в община Благоевград – Второ основно училище „Димитър Благоев“, Трето основно училище „Димитър Талев“ и Седмо средно училище „Кузман Шапкарев“. Като участници в основната група впоследствие остават ученици от последното училище. Факторът училищна среда повлиява съгласието за участие в експеримента. Оказва се, че процесът на преодоляване на агресивността в поведението на учениците се организира по-лесно на ниво училище, отколкото на ниво училищна среда. Ако концептуалният модел обхваща явлението агресия и преодоляването ѝ, което го прави

универсален, то конкретната психо-корекционна работа, включваща авторската „Програма за формиране на самооценъчни и комуникативни компетенции за преодоляване на агресията в начална училищна възраст“ е реализируема в конкретна училищна среда. Нейното съдържание може да бъде динамично в зависимост от акцента, който се поставя и ефекта, който се търси.

Спазена е и процедурата за получаване на информирано съгласие от родителите на участниците, както и разрешение от директора на учебното заведение за ползване на учебната база на училището (една класна стая) за научно-изследователски цели.

Като се спазват изискванията за възраст, пол и процентно разпределение се планира съставът на изследваните лица от контролната група (N=30). Спазен е принципът на равнопоставеност на участниците от общата извадка и съотношението им в основната група, както и принципът на доброволност.

Изследваните лица от двете групи участват в първия и последен етап на експеримента. Междинният формиращ етап обхваща изследваните лица само от основната група.

2.4. Хипотези

На базата на изследователските научни търсения поставяме следната **научна теза**:

Преодоляването и превенцията на агресията и агресивното поведение в началната училищна възраст е възможно чрез организирано и целенасочено проучване на тяхната изразеност сред учениците и формиране на личностни и социални умения, свързани с развитие на самопознание и познание на чувствата и преживяванията на другите хора.

Основна хипотеза: Предполагаме, че авторският „Модел за диагностика и превенция на агресивността при ученици от начална училищна възраст“ е научно-приложна форма за установяване, организиране и отчитане на промяна в

агресивната активност на ученици от начална училищна възраст.

Обобщеният характер на основната хипотеза предполага формулирането на допълнителни хипотези.

Хипотеза 1: Предполагаме, че агресивната активност при учениците от начална училищна възраст се повлиява от половата им принадлежност и определя и формите ѝ на изява.

Хипотеза 2: Предполагаме, че съществува право-пропорционална връзка между агресията и депресията при учениците от началната училищна възраст, участващи в основната група.

Хипотеза 3: Предполагаме, че оценките на родителите и учителите относно агресивната активност при децата от началната училищна възраст се различават съществено.

Хипотеза 4: Предполагаме, че съществува право-порпоционална връзка между вербалната и телесната агресия при учениците от цялата извадка.

Хипотеза 5: Предполагаме, че съдържанието на авторската *„Програма за формиране на самооценъчни и комуникативни компетенции за преодоляване на агресията в начална училищна възраст“* повлиява агресивната активност на децата в начална училищна възраст и води до редуцирането ѝ.

2.5. Методи на психологичното изследване (апробация на модела)

2.5.1. Анкетни карти за родители и учители

Съдържанието и целта на анкетните карти е да се установи мнението на родители и учители, които имат най-пряк контакт с изследваните лица и могат да дадат експертна оценка за тяхното поведение. Анализът на мнението и оценките на родителите и учителите прави възможно разкриването на разминавания в поведението на детето в училище и у дома. Експертните оценки на „значимите възрастни“ имат допълващо значение за първичната психодиагностика. Анкетната карта съдържа осем въпроса и се попълва отделно от родителите (след удостоверяване на тяхното съгласие) и учителите на децата, участващи в изследването.

2.5.2.Наблюдение

Наблюдението се използва като спомагателен метод за получаване на допълнителна информация относно актуалното поведение и настъпващите промени в поведенческите реакции по време на формиращия етап на експеримента. Впечатленията от наблюдаващия се вписват в „Протокол на наблюдение на поведението“, който се попълва за всеки ден след занятието и за всяко изследвано лице поотделно. В Протокола се поместват общите, както и за цялата група резултати от съвместната дейност. Следи се не само персоналното развитие, но и това на групата като цяло, тъй като тя изпълнява ролята на подкрепяща среда. Следи се за личностния и социален ефект на приложение на придобитото умение по време на занятията.

2.5.3.Тест за изследване на агресията на Бъс Дюрки (по Иван Карагъзов)

Тестът е предназначен за измерване на агресивността при деца и ученици в различни възрастови диапазони. Материалът в теста е разпределен в 75 айтеми, позволяващи дифинирането на скали: физическа агресия (ФА); вербална агресия (ВА); индиректна агресия (ИА); опозиционно поведение (ОП); агресивна раздразнителност (АР); агресивно недоверие (АН); ревност и омраза (РО); вина след агресия (ВСА); социална желателност или лъжа (Л). Тестът е адаптиран за български условия от според нормите изведени от Ив. Карагъзов (1998:115). Въпросникът се прилага еднакво успешно както при подрастващи и юноши, така и при деца. Измерват се всички скали като значими (за изследваното лице) се определят тези, при които резултатите надвишават 50%. Това се отнася и за общата стойност на агресивността (Ив. Карагъзов (1998: 115).

2.5.4. Въпросник за агресия и депресия при деца от начална училищна възраст (адаптация Е. Драголова)

Въпросникът е предназначен за ученици от началните класове и съдържа 24 въпроса. Наличието на агресия или депресия във всяко изследвано лице се установява от даденият

брой отговори “да“ или “не“ на въпросите от теста. Оценява се наличие на агресия и депресия спрямо скалите: за агресия до шест отговора “ Да“ се счита за нормално състояние, за депресия три отговора „Да“ и три отговора „Не“ се приемат за нормално състояние. Въпросникът е адаптиран за български условия от Драголова (Батоева, Попов, Драголова, 2007).

2.5.5. Проективна методика „Кактус“ на М. Панфилова

Проективната методика „Кактус“ е лишена от културни влияния и има за цел да разкрие състоянието на емоционалната сфера на детето, наличието на агресия, нейната насоченост и интензивност. Предлага се чрез рисунка на кактус, така както си го представя изследваното лице. Значими в интерпретацията са пространственото положение на рисунката, размера, силата на натиск на молива, характеристика на линиите. Рисуването като процес и неговия резултат показват особеностите на психо-емоционалното състояние на изследваното лице, определят неговата устойчивост към стрес и възможността за проява на агресия като се индикират причините, предизвикващи негативни чувства. Установяват се такива личностни характеристики като: агресия, импулсивност, егоцентризъм, зависимост-неувереност, демонстративност-откритост, оптимизъм, тревога, скритост-предпазливост, екстравертност-интровертност, стремеж към домашна защита-чувство за семейна общност, стремеж към усамотение. Това дава възможност да се определи дали изследваното лице е целеустремено, импулсивно, егоцентрично, затворено или демонстративно. Наличието на агресивност се определя от наличието на огромно количество игли – силно стърчащи, дълги, близо разположени една до друга. Показателите отразяват висока степен на агресивност. Рисувателната техника допълва основните диагностични въпросници с акцент върху персоналните преживявания и характеристики (Панфилова, 2005).

2.6. Психолого-педагогичен експеримент – дизайн и етапи на протичане

Съдържателната страна на психологичното изследване обхваща структуриране и реализиране на психолого-педагогичен експеримент имащ за цел да установи степента на изразеност на агресивността и да формира личностни умения у малките ученици за самопознание и разпознаване на собствения и емоционалния свят на другия човек. Методологията на експеримента се основава на разбирането, че агресията може да се ограничи когато детето успешно разпознава своите преживявания и разбира преживяванията на другите. Това би го възпряло от използване на агресивна активност в общуването.

В основата на експеримента е поставена авторовата идея за прилагане на *„Модел за диагностика и превенция на агресивността при ученици от начална училищна възраст“*.

2.7. Статистически методи за обработка и представяне на получените резултати

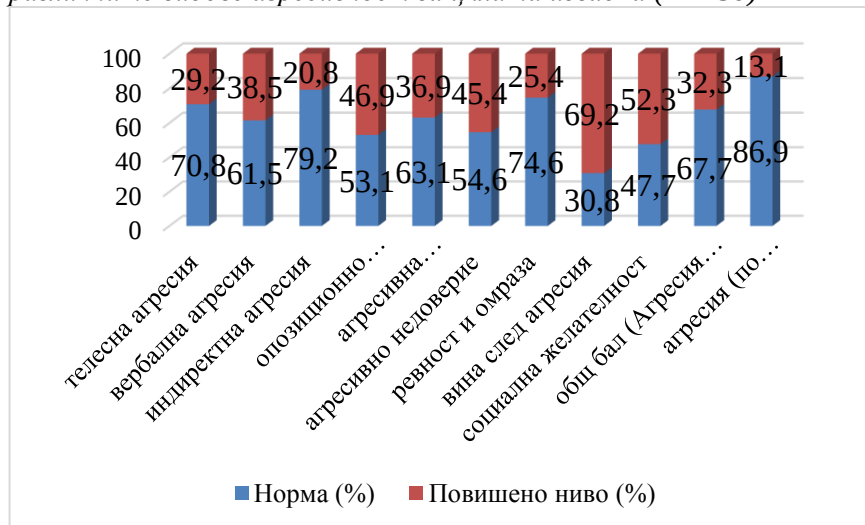
Съобразно целта и задачите на изследването, както и предвид обема и вида на данните са приложени следните статистически методи:

- Описателна статистика, честотен анализ;
- Тест на Уилкоксон (Wilcoxon test);
- Корелационен анализ по Пиърсън (Pearson's correlation);
- Корелационен анализ по Спирман (Spearman's correlation);
- Т-тест за две независими извадки (Independent samples T-test);
- Тест на Ман и Уитни (Mann–Whitney U test);
- Хи-квадрат анализ по Пиърсън (Pearson chi-square test);
- Тест на Мак Немар (McNemar test).

ТРЕТА ГЛАВА. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ПО ЕТАПИТЕ НА ПРОВЕДЕНИЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕН ЕКСПЕРИМЕНТ

3.1. Резултати от първичната психодиагностика на цялата извадка

Фигура 1. Графично представяне на обхвата на прояви на различните видове агресивност за цялата извадка (N=130)

На фигура 1 се вижда, че 70,8% от изследваните лица се характеризират с нормално ниво на телесна агресия, 61,5% - нормално ниво на вербална агресия, 79,2% - нормално ниво на индиректна агресия, 69,2% изпитват повишена вина след агресия, както и повечето от изследваните деца (52,3%) демонстрират повишени нива на социална желателност. Общото ниво на агресивност и по двете психологични методики при повечето изследвани лица попада в нормата.

При изчисление на перцентилите по скалите и по общия бал на въпросника на базата на цялата извадка се установява, че отсичането от най-ниските и най-високите резултати на изследваните лица са между 25-тият и 75-тият перцентил, а резултатите между тях попадат в норма (Стоянова, 2007). На

базата на тях е изведена таблица, в която са поместени диапазоните за определяне разпределението на стойностите за всяка скала (виж таблица 1).

Таблица 1. Норми по скалите и по общия бал от въпросника за агресия на Бъс-Дюрки (N=130)

	ТА	ВА	ИА	ОП	АР	АН	РО	ВСА	СЖ	общ бал
под нормата	0-1,99	0-3,99	0-1,74	0-0,99	0-1,99	0-3,99	0-0,99	0-3,99	0-5,99	0-23,99
норма	2-6	4-8,25	1,75-4	1-4	2-7	4-6,25	1-5	4-7	6-10	24-42
над нормата	над 6,01	над 8,26	над 4,01	над 4,01	над 7,01	над 6,26	над 5,01	над 7,01	над 10,01	над 42,01

3.2. Резултати за формите на агресия (по Бъс-Дюрки) за цялата извадка по пол

Резултатите от приложения Т-тест за две независими извадки (Independent Samples T-test) установява съществени различия по отношение на видовете агресия между групата на момичетата и групата на момчетата. Момичетата демонстрират по ниски нива на телесна агресия ($M=23,09$; $SD=14,89$) в сравнение с момчетата ($M=52,67$; $SD=27,819$) ($t_{|128|}=7,163$, $p<0,000$). Момчетата демонстрират нива на физическа агресия, които са над нормата, докато при момичетата тя е в рамките на нормата (Карагьозов, И, 1998: 115).

След процедура на статистическа обработка получените резултати доказват наличието на статистически значими различия между момчетата и момичетата по отношение и на вербалната агресия ($t_{|128|}=5,165$, $p<0,001$) като момичетата са с по-ниски нива ($M=34,83$; $SD=18,481$) в сравнение с момчетата ($M=54,67$; $SD=23,678$). В поведението на момчетата се среща повече използването на обидни думи и изрази в сравнение с момичетата. (техните стойности са в рамките на нормата).

Получените резултати показват статистически значими различия между двете групи (момчета и момичета) по

отношение на телесната агресия ($t_{|128|}=7,163$, $p<0,001$) като момичетата демонстрират по-ниски нива на телесна агресия ($M=23,09$; $SD=14,891$) в сравнение с момчетата ($M=52,67$; $SD=27,819$).

Статистически значими различия по пол има и по отношение на индиректната агресия ($t_{|128|}=4,115$, $p<0,001$) като момичетата са с по-ниски нива на индиректна агресия ($M=24,24$; $SD=12,846$) в сравнение с момчетата ($M=38,96$; $SD=24,121$). И при момичетата и при момчетата нивата на индиректна агресия са в рамките на нормата.

Съществуват статистически значими различия по пол и по отношение на опозиционното поведение ($t_{|128|}=2,374$, $p=0,019$) като момичетата показват по-ниски нива ($M=42,91$; $SD=25,068$) в сравнение с момчетата ($M=54,40$; $SD=28,769$). В съответствие с нормите за възрастта момчетата се отличават с изразено опозиционно поведение, докато при момичетата то е в рамките на нормата. Последните са по-неуверени, докато момчетата по-открито изразяват неудовлетворение или неприемане мнението на околните.

Съществуват статистически значими различия по пол и по отношение на агресивната раздразнителност ($t_{|128|}=2,872$, $p=0,005$) като момичетата са с по-ниски нива ($M=36,20$; $SD=20,062$) в сравнение с момчетата ($M=48,00$; $SD=25,167$) независимо, че полово ориентирана, тя е в рамките на нормата. При момчетата е по-изразена готовността им към проява на агресивна активност при малка емоционална възбуда, изразяваща се в „избухване“ и грубо отношение към околните. Те по-лесно губят търпение, бързо се противопоставят, но и бързо отшумява раздразнението им.

Има статистически значими различия и по отношение на агресивното недоверие ($t_{|128|}=2,309$, $p=0,023$) като момичетата демонстрират по-ниски нива в рамките на нормата ($M=46,55$; $SD=19,834$) в сравнение с момчетата ($M=54,80$; $SD=20,359$) с изразено агресивно недоверие.

Таблица 2. Междуполови различия по формите на агресивност с теста на Бъс-Дюрки за цялата извадка (N=130)

Тип агресия	Пол	M	SD	t	p
телесна агресия	момичета	23,09	14,891	7,163	0,000
	момчета	52,67	27,819		
вербална агресия	момичета	34,83	18,481	5,165	0,000
	момчета	54,67	23,678		
индиректна агресия	момичета	24,24	12,846	4,115	0,000
	момчета	38,96	24,121		
опозиционно поведение	момичета	42,91	25,068	2,374	0,019
	момчета	54,40	28,769		
агресивна раздразнителност	момичета	36,20	20,062	2,872	0,005
	момчета	48,00	25,167		
агресивно недоверие	момичета	46,55	19,834	2,309	0,023
	момчета	54,80	20,359		
ревност и омраза	момичета	29,32	23,350	3,664	0,000
	момчета	45,17	25,075		
вина след агресия	момичета	57,58	22,840	1,094	0,276
	момчета	62,07	23,399		
социална желателност	момичета	56,24	18,493	2,411	0,017
	момчета	48,36	18,375		
общ бал в проценти (Бъс-Дюрки)	момичета	36,48	12,183	5,362	0,000
	момчета	51,38	17,753		
агресия (по Драголова)	момичета	1,75	1,917	5,527	0,000
	момчета	4,05	2,625		

Това се отнася и за ревност и омраза ($t_{|128|}=3,664$, $p<0,001$) като момичетата показват по-ниски нива ($M=29,32$; $SD=23,350$) в сравнение с момчетата ($M=45,17$; $SD=25,075$) независимо, че резултатите са в рамките на нормата. Резултатите по пол определят момчетата в началната училищна възраст с по-висока проекция на враждебност върху околните, по-трудно се доверяват и са по-предпазливи в общуването си. Недоверието им стига до ненавист с обусловеност на чувство на обида и гняв към околните.

Получените резултати посочват, че съществуват статистически значими различия по пол и по отношение на общата агресивност измирени с въпросника на Бъс-Дюрки

($t_{|128|}=5,362$, $p<0,001$) с по-ниски нива на изразеност ($M=36,48$; $SD=12,183$) при момчетата в сравнение с момчетата ($M=51,38$; $SD=17,753$).

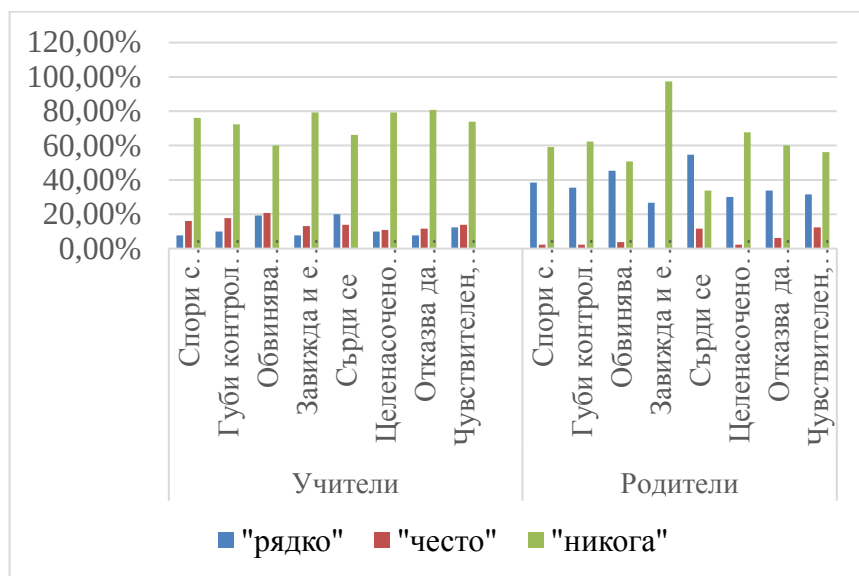
Получените резултати потвърждават *Хипотеза 1*.

3.3. Резултати от оценката на родителите и учителите по отношение агресивността в поведението на изследваните лица от цялата извадка

Отговорите на родителите са много по-крайни за разлика от умереността на учителското мнение. Родителската оценка за поведението на децата е по-ярко „остойностена“ в сравнение с тази на учителите. Техните отговори на анкетната карта са приоритетно в диапазона „рядко“, „никога“ с изключение на оценката за силна чувствителност, дразнене, бърза реакция при възприемане действията на околните.

Според мнението на родителите техните деца по-рядко завиждат и са мнителни (26,69%). В семейна среда са спокойни (54,61%) и рядко се сърдят, докато често това правят само 11,54%. Малък процент (2,31%), често дразнят другите, а 30 % рядко го правят целенасочено. В къщи повече се съобразяват с поставените задължения и правила (само 6,15% не ги спазват често), докато 33,85% рядко отказват да следват правилата и указанията на родителите. Тенденцията за по-голяма категоричност в мнението се запазва и при оценката на чувствителността и бързината на реагиране (31,54%) рядко са чувствителни и реагират прибързано на различни действия на обкръжението си с поведение, което много често ги дразни, докато често го правят едва 12,31%. Забелязва се желанието на родителите да ги представят като изпълнителни, добронамерени и дори рационални в преживяванията си.

Фигура 2. Резултати от оценките на учителите и на родителите за изследваните лица от цялата извадка

Резултатите предполагат, че по-голяма база за сравнение на учителите повишава тяхната критичност, докато родителите са по-толерантни, когато оценяват собственото си дете. (виж Фигура 2).

Това потвърждава **Хипотеза 3.**

3.4. Резултати от първичната психодиагностика на емоционалната сфера с методиката на Панфилова от цялата извадка

Първичната психодиагностика на цялата извадка не включва само фактора агресивност, но и депресивност и емоционална сфера на участниците. За целта е използвана методиката на Панфилова, която позволява оценяването на тринайсет личности фактора и в допълнение дава възможност за анализ на отношението към семейната среда, света, своето място сред околните хора, формираното светоусещане, нивото на умствено развитие и психофизиологичното състояние на детето. Независимо, че резултатите имат първоначално качествен характер в процеса на преобразуването им

количествените данни определят степента на изразеност на изследваните променливи. Тези резултати идват да допълнят и уточнят съдържателната страна на резултатите от приложените психологичните въпросници (Таблица 3).

Таблица 3. Резултати от честотния анализ на емоционалната сфера с методиката на Панфилова за цялата извадка

Емоционална сфера включва:	отговори „Да“	Процент от извадката
Агресия	84	64,6%
Импулсивност	63	48,5%
Егоцентризъм	89	68,5%
Зависимост	40	30,8%
Откритост	38	29,2%
Скритост	49	37,7%
Оптимизъм	62	47,7%
Тревога	63	48,5%
Женственост	29	22,3%
Екстравертност	19	14,6%
Интровертност	114	87,7%
Защита	60	46,2%
Усамотение	70	53,8%

Отчита се броя единици = “да“

Наличието на агресия се установява при 64,6% от всички изследвани деца, импулсивността при 48,5%, егоцентризма при 68,5%, зависимостта е характерна за 30,8%, откритостта – за 29,2%, оптимизмът за 47,7%, а тревогата се среща при 48,5%. Интровертни черти се наблюдават при 87,7%, защита при 46,2%, а самота при 53,8% от изследваните деца.

Резултатите свидетелстват за наличие на агресивност в поведението на голяма част от изследваната извадка. Прави впечатление, че процентът на тези деца, оценени с методиката на Панфилова (при 64,6%) са впечатляващо по-високи отколкото при останалите регистрирани с психологичните въпросници – на Бъс Дюрки (33,81%) и на Драголова (13,1%).

3.5. Резултати от първичната психодиагностика на основната група

Основната цел на настоящото изследване е провеждане на формиращ експеримент по авторска програма, разработена на основата на резултатите получени в процеса на първоначалната психодиагностика на цялата извадка. Целта на програмата е да редуцира проявите на агресивност при изследваните деца проявили висока степен на агресивност при първичната психодиагностика. Тези деца оформиха основната група.

3.5.1. Резултати от първичната психодиагностика на различните видове агресивност с теста на Бъс-Дюрки на основната група

Разпределенията на суровия и общия бал в проценти за основната група приблизително съответстват на гаусовото разпределение, тъй като стойностите на асиметрия (Ka) и ексцеса (e) са между -2 и + 2 (Giannouli, Stoyanova, 2014: 30). Това предполага нормална двустранна разпределеност на резултатите на изследваните лица (Таблица 4).

Учениците от началната училищна възраст, участници в психолого-педагогическия експеримент „влизат“ във формиращия етап с характеристики, обуславящи агресивна насоченост на поведението им. Основната група показва висока степен на вербална агресия ($M=50,26$; $SD= 26,550$), агресивно недоверие ($M=50,67$; $SD= 20.667$), телесна агресия

(M= 49,33; SD= 31,506), вината след агресия (M=55,19; SD= 27,448) и социална желателност (M=50,00%; SD=15,536%)

Таблица 4. Резултати от първичната психодиагностика на различните видове агресивност на основната група по тест на Бъс-Дюрки (N=30)

Тип агресия	N	M	SD	Me	Mo	Ka	e
телесна агресия	30	49,33	31,506	45	10	,257	-1,327
вербална агресия	30	50,26	26,550	38,46	38	,268	-1,590
индиректна агресия	30	36,30	24,919	27,78	11	,625	-1,080
опозиционно поведение	30	44,67	29,564	50	60	-,020	-,798
агресивна раздразнителност	30	40,91	27,610	36,36	18	,150	-1,325
агресивно недоверие	30	50,67	20,667	50	50	,181	-,433
ревност и омраза	30	37,08	25,318	25	25	,982	,816
вина след агресия	30	55,19	27,448	55,56	78	,056	-1,261
социална желателност	30	50,00	15,536	46,67	47	-,131	,518

3.5.2. Резултати от първичната психодиагностика на агресия и депресия с теста на Драголова на основната група

Взаимовръзката между агресия и депресия по теста на Драголова е право-пропорционална положителна корелация ($r=0,423$). Стойността ѝ определя умерена връзка между депресивната симптоматика и агресивните прояви на учениците в началната училищна възраст, както и връзката агресия – депресия (Таблица 5). Мярката на линейната зависимост е с положителна насоченост - при увеличение на агресията се увеличава депресията, като обратната връзка също е в сила.

Таблица 5. Корелация между обща агресия и депресия, оценени чрез методиката на Драголова и теста на Бъс-Дюрки за основната група (N=30)

		Обща агресивност (по Бъс-Дюрки)
Депресия	г	,423
	р	,020

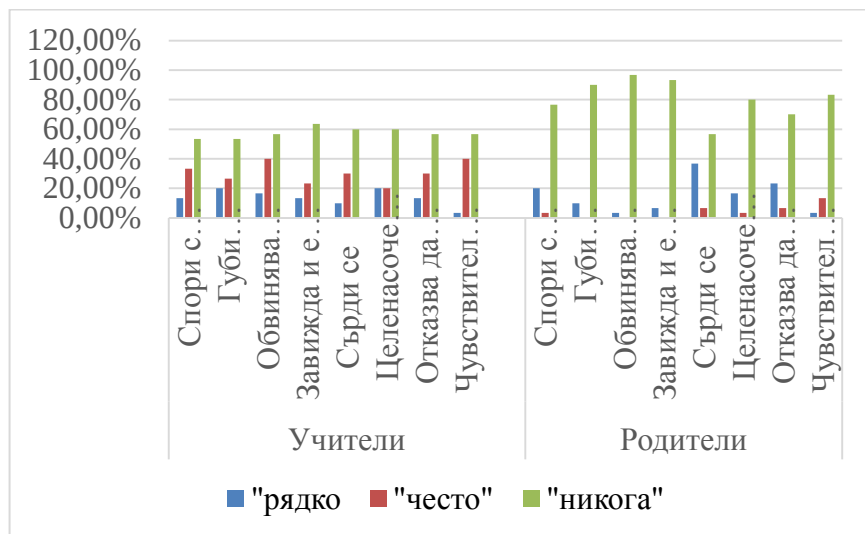
Знанието за тази връзка предполагаща, че преодоляването на агресивността в поведението се повлиява от спадането на депресивната симптоматика е научно основание за избора на съдържание на включените в авторската програма ролеви игри и когнитивни упражнения като структурен елемент от създадения модел (поместени в Глава 2).

Тези резултати потвърждават **Хипотеза 2.**

3.5.3. Резултати от първичната психодиагностика от оценката на учителите и родителите по отношение на агресивното поведение на изследваните лица от основната група

Резултатите отнасящи се до мнението на учителите и родителите са представени на фигура 3. Според получените резултати учителите оценяват като агресивни учениците, които: обвиняват другите за своите грешки (40%), прибързано реагират на различни действия (40%), спорят с възрастните, ругаят и обиждат (33,33%), сърдят се и се противопоставят на правилата в училище (30%), отказват да следват правилата и указанията (30%), губят контрол над себе си (26,66%). Оценката на родителите е много по-умерена.

Фигура 3. Резултати от оценките на учителите и родителите по отношение на агресивното поведение на децата от основната група (N=30)

Техните резултати са приоритетно в диапазона „никога“, „рядко“, а не „често“. Според тях 20% от техните деца рядко спорят с възрастните, ругаят ги и ги обиждат, 10% рядко губят контрол над себе си и не могат да се владеят, 3,33% рядко обвиняват другите за своите грешки, 6,66% рядко завиждат и са мнителни, 36,66% рядко се сърдят, 16,66% от тях рядко целенасочено дразнят другите, 23,33% рядко отказват да следват правила и указания, 3,33% рядко са чувствителни и реагират прибързано на различни действия на обкръжението си с поведение, което много често ги дразни, докато често го правят 13,33% от изследваните лица. Те ги определят като много чувствителни и бързо реагиращи, което ги доближава до мнението на учителите.

3.5.4. Резултати от първичната психодиагностика на емоционалната сфера с методиката на Панфилова на основната група

Обобщения анализ на рисунките потвърждават установената чрез резултатите от приложените въпросници за оценка на агресивността (на Бъс – Дюрки и на Драголова)

тенденция за наличие на агресивно поведение при не малък процент от изследваната извадка.

Таблица 6. Резултати от честотния анализ на емоционалната сфера с методиката на Панфилова на основната група(N=30).

Емоционална сфера на децата	Отговор и “да”	Процент от извадката
агресия	18	60,0%
импулсивност	16	53,3%
егоцентризъм	23	76,7%
зависимост	5	16,7%
откритост	16	53,3%
скритост	14	46,7%
оптимизъм	8	26,7%
тревога	15	50,0%
женственост	5	16,7%
екстравертност	3	10,0%
интровертност	27	90,0%
защита	11	36,7%
усамотение	19	63,3%

При 60% от основната група са регистрирани символи свидетелстващи за наличие на агресивност. Символът „Самотен кактус“ с множество бодли присъства в рисунките на 90% от основната група, а символът „диворастващ кактус“, олицетворяващ самота се среща при 63,3 % (Таблица 6).

В допълнение към констатираното високо процентно представяне на участниците демонстриращи агресивност се констатира също високо процентно представяне в групата и на участниците с егоцентризъм (76,7%), интровертност (90%) и импулсивност (53,3%) в поведението на изследваните лица.

Затвърждава се тенденцията за наличие на агресивна насоченост на поведението, свързана със затвореност, трудно споделяне, егоцентризъм и желание.

3.6. Резултати от първичната психодиагностика на изследваните лица от контролната група

3.6.1 Резултати от първичната психодиагностика на различните видове агресивност с теста на Бъс-Дюрки от контролната група

За отчитане на статистическата достоверност и ефективност от прилагането на цялостния модел и програма се прави сравнение между резултатите на двете групи, участващи в психолого-педагогическия експеримент (Таблица 7). Спазват се изискванията за еднаквост във възрастовата и полова разпределеност на изследваните лица.

Таблица 7. Резултати от първичната психодиагностика на различните видове агресивност с теста на Бъс-Дюрки от контролната група (N=30).

Тип агресия	М	SD.	Me	Mo	Ка	е
телесна агресия	41,33	25,152	30	30	,814	-,741
вербална агресия	52,31	22,440	42,31	38	,498	-,751
индиректна агресия	37,04	21,705	33,33	22	,596	-,857
опозиционно поведение	62,00	23,693	60	80	-,205	-,877
агресивна раздражителност	43,03	27,422	36,36	18	,557	-1,022
агресивно недоверие	52,67	17,006	50	60	,408	,092
ревност и омраза	37,92	26,564	25	25	,531	-,983
вина след агресия	52,59	24,401	50	44	,092	-,794
социална желателност	50,22	20,621	46,67	73	-,502	-,864

Изследваните лица, при които общата агресия е под 50%, също показват висока изразеност на някои от формите на агресивността като: вербална агресия ($M=52,31$; $SD=22,440$), опозиционно поведение ($M=62,00$; $SD=23,693$), агресивно недоверие ($M=52,67$; $SD=17,006$), телесна агресия ($M=41,33$; $SD=25,152$), вина след агресия ($M=52,59$; $SD=24,401$) и социална желателност ($M=50,22$; $SD=20,621$). Тяхното присъствие в поведението на изследваните лица е високо (около и над 50%), докато останалите са под този праг. Разпределението на резултатите за скалите са близки до гаусовото като стойностите на асиметрията и ексцеса са в диапазона между -2 и + 2, а асиметрията е приоритетно отрицателна, което прави разпределението по-плоско от нормалното.

3.6.2. Резултати от първичната психодиагностика на агресия и депресия с теста на Драголова от контролната група

Резултатите за агресивността получени чрез теста на Бъс-Дюрки се потвърждават от резултатите за статуса на агресия и депресия, получени чрез теста на Драголова (виж таблица 8).

Таблица 8. Средни стойности по скалите агресия и депресия с теста на Драголова от контролната група

Променливи	N	M	SD	Ka	e
агресия	30	2,90	2,987	1,027	,053
депресия	30	2,40	1,754	1,925	5,818

В таблицата са представени разпределенията с данни при контролната група за скалите „агресия и депресия“ (по Драголова), които не са близки до гаусовото. Това е така доколкото стойностите на асиметрия (skewness) и ексцес (kurtosis) при гаусовото разпределение са между -2 и 2, а в при

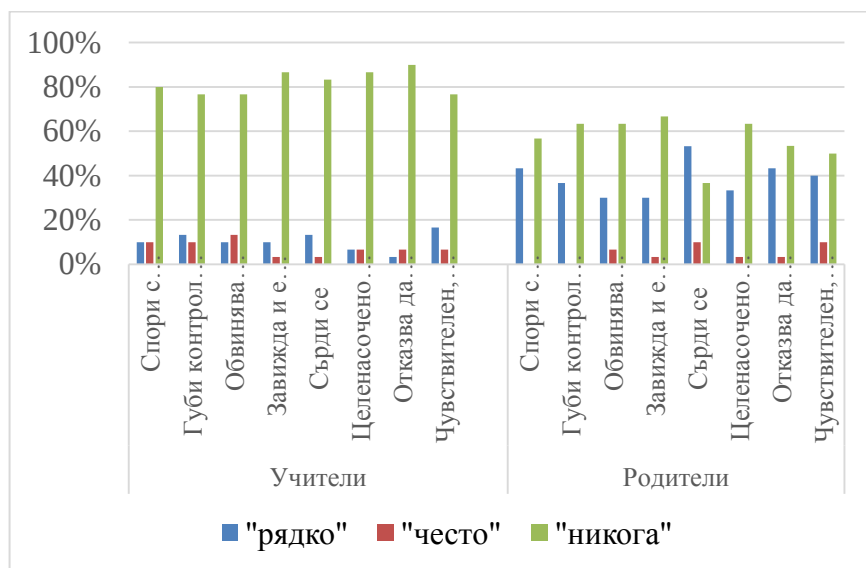
разпределението на данните по скала Депресия ексцесът е равен на 5,818.

3.6.3. Резултати от първичната психодиагностика от оценката на учителите и родителите по отношение на агресивното поведение на изследваните лица от контролната група

Мнението на родителите по отношение на агресивните прояви на децата е, че те ги оценяват като по-рядко спорещи с възрастните 43,33% , по-рядко се сърдят 53,33% и по-рядко отказват да следват правилата 43,33%. По данни на родителите малък процент от децата проявяват агресивни прояви - от 3,33% до 6,67% за различните съждения, а най-честите агресивни прояви са: сърди се (10%), чувствителни (10%) и обвиняват другите за своите грешки (6,67%).

Сравнението на оценките на родителите и учителите позволява заключението, че родителите са много по-толератни към децата в сравнение с учителите (фигура 5).

Фигура 4. Нагледно представяне на оценките на учителите и на родителите за изследваните лица от контролната група

3.6.4. Резултати от първичната психодиагностика на емоционалната сфера с методиката на Панфилова от контролната група

Резултатите от оценяването на рисунките на децата от контролната група по критериите информиращи за статуса на личностните фактори от методиката на Панфилова (Таблица 9) показват явни различия с тези на децата от основната група.

Таблица 9. Резултати от първичната психодиагностика на емоционалната сфера с методиката на Панфилова от контролната група

Емоционална сфера	Отговори “да”	Процент от извадката(30)
	N	
агресия	20	66,7%
импулсивност	16	53,3%
егоцентризъм	21	70,0%
зависимост	9	30,0%
откритост	6	20,0%
скритост	11	36,7%
оптимизъм	12	40,0%
тревога	19	63,3%
женственост	7	23,3%
екстравертност	4	13,3%
интровертност	27	90,0%
защита	20	66,7%
усамотение	10	33,3%

90% от контролната група проявяват интровертност, 70% - егоцентризъм, 66,7% - защита, 63,3% - тревога, 66,7% - агресия и 53,3% импулсивност.

3.7. Отчитане на резултатите от формиращия етап на психолого-педагогическия експеримент

Показатели за наличието на настъпили когнитивни, емотивни и дори поведенчески промени са резултатите от приложената върху основната група вторична психодиагностика. Статистическата достоверност на разликите в резултатите е обективният критерий за доказване наличието на личностна промяна и успешност на създадения модел и съпътстващата го програма.

Вторичната психодиагностика се реализира след шест месеца като се организират регулярни срещи, които целенасочено формират личностни и социално-комуникативни умения у децата. Приключването на програмата съвпада с края на прогнозирания процес за протичане на формиращия етап на експеримента. Получените крайни резултати са показатели за ефективността на конструирания модел.

3.7.1. Резултати от вторичната психодиагностика на различните видове агресивност с теста на Бъс-Дюрки от основната група след експеримента

Проверката на ефективността на приложената програма е направена чрез статистическа процедура с тест на Уилкоксън (Wilcoxon signed ranks test) като непараметричен метод за установяване наличие или отсъствие на статистически значими различия в показателите на една и съща извадка при две изследвания с една и съща методика (Таблица 10 и Фигура 5).

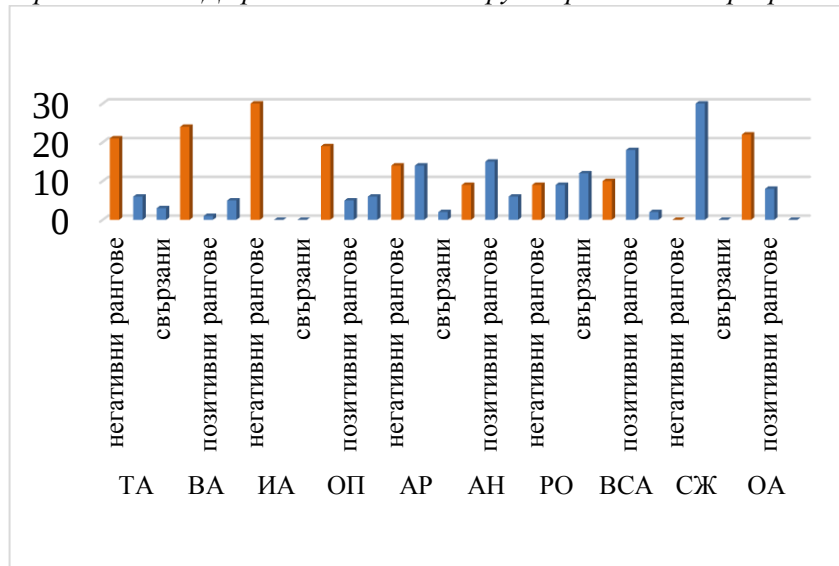
Таблица 10. Резултати от сравнителния анализ на средните стойности по скалите на теста за агресия на Бъс-Дюрки на основната група преди и след програмата

Променливи		N	среден ранг	z-value	p
телесна агресия (преди и след програмата)	negative ranks	21 ^a	14,95	- 3,057	0,002
	positive ranks	6 ^b	10,67		
	ties	3 ^c			
вербална агресия (преди и след програмата)	negative ranks	24 ^d	13,33	- 4,272	0,000
	positive ranks	1 ^e	5,00		
	ties	5 ^f			
индиректна агресия (преди и след програмата)	negative ranks	30 ^g	15,50	- 4,787	0,000
	positive ranks	0 ^h	,00		
	ties	0 ⁱ			
опозиционно поведение (преди и след програмата)	negative ranks	19 ^j	12,63	- 2,691	0,007
	positive ranks	5 ^k	12,00		
	ties	6 ^l			
агресивна раздразнителност (преди и след програмата)	negative ranks	14 ^m	18,43	-1,284	0,199
	positive ranks	14 ⁿ	10,57		
	ties	2 ^o			
агресивно недоверие (преди и след програмата)	negative ranks	9 ^p	15,78	-,230	0,818
	positive ranks	15 ^q	10,53		
	ties	6 ^r			
ревност и омраза (преди и след програмата)	negative ranks	9 ^s	8,83	-,265	0,791
	positive ranks	9 ^t	10,17		
	ties	12 ^u			
вина след агресия (преди и след програмата)	negative ranks	10 ^v	11,00	- 2,138	0,033
	positive ranks	18 ^w	16,44		
	ties	2 ^x			

социална желателност (преди и след програмата)	negative ranks	0 ^y	,00	- 4,786	0,000
	positive ranks	30 ^z	15,50		
	ties	0 ^{aa}			
обща агресивност (преди и след програмата)	negative ranks	22 ^{ab}	14,84	-1,938	0,053
	positive ranks	8 ^{ac}	17,31		
	ties	0 ^{ad}			

След прилагане на статистическата процедура се установява, че се откриват статистически значими различия при изследваните деца при първичната и вторичната психодиагностика, по отношение на: Телесна агресия ($Z = -3,057$; $p=0,002$), Вербална агресия ($Z = -4,272$; $p<0,001$), Индиректна агресия ($Z = -4,787$; $p<0,001$), Опозиционно поведение ($Z = -2,691$; $p=0,007$), Вина след агресия ($Z = -2,138$; $p=0,033$), Социална желателност ($Z = -4,786$; $p<0,001$).

Фигура 5. Резултати от сравнителния анализ на различните видове агресия на Бъс-Дюрки за основната група преди и след програмата

3.7.2. Резултати от вторичната психодиагностика на агресия и депресия с теста на Драголова от основната група след експеримента

Промяната в нивото на агресия и депресия след приключване на експеримента статистически се доказва чрез резултатите от приложения тест на Уилкоксън (Wilcoxon signed ranks test) (Таблица 11).

Таблица 11. Резултати от сравнителния анализ на средните стойности по скалите агресия и депресия с теста на Драголова от основната група преди и след програмата

Променливи		N	среден ранг	z-value	p
агресия	negative ranks	19 ^a	14,34	-2,499	0,012
	positive ranks	7 ^b	11,21		
	ties	4 ^c			
депресия	negative ranks	8 ^d	10,69	-1,060	0,289
	positive ranks	13 ^e	11,19		
	ties	9 ^f			

Статистически значими различия се наблюдават по отношение на нивото на агресия измерено с методиката на Драголова ($Z = -2,499$; $p = 0,012$). Резултатите показват, че нивата на агресия при изследваните деца са по-ниски след преминаване на програмата. Те са основание да се приеме, че програмата е ефективна при преодоляването на агресията при учениците на възраст 9-11 г. Потвърдена е **хипотеза 5**.

Между двете измервания на депресията няма статистически значими различия ($p = 0,289 > 0,05$), което показва, че тя вероятно не се повлиява от психолого-педагогичния експеримент. Това се обяснява и от факта на съществуващата право-пропорционална връзка между агресията и депресията, която отново се доказва от корелационния анализ. Данните са показани в Таблица 12.

Таблица 12. Корелационна зависимост на агресията с депресията на основната група (след експеримента)

Correlations		Обща агресивност по Бъс-Дюрки (след програмата)	Депресия (по Драголова) (след програмата)
Обща агресивност по Бъс-Дюрки) (след програмата)	Pearson Correlation	1	,695**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	30	30
Депресия (по Драголова) (след програмата)	Pearson Correlation	,695**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	30	30

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*.Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

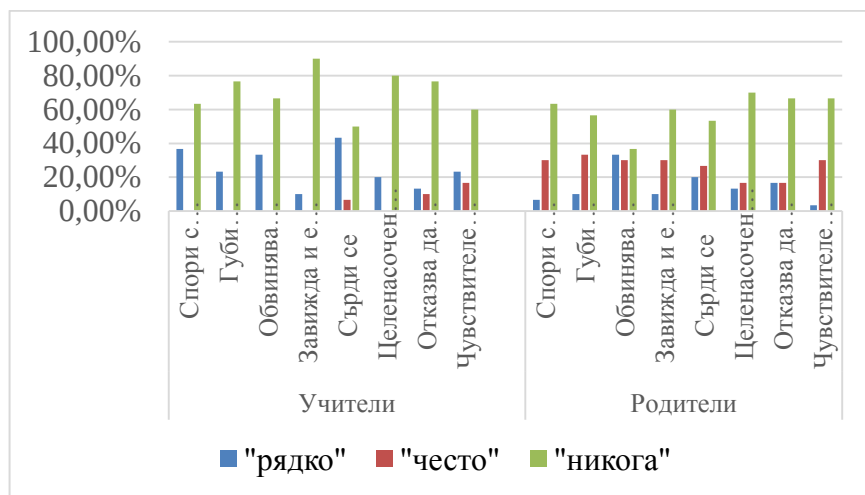
Резултатите от изследването показват, че и след приключване на експеримента връзката между тях се запазва. Линеината зависимост е висока, стойността на коефициента на корелация е в диапазона на значителност ($0,5 < r < 0,7$), което е доказателство за това, че когато намалява агресията, намалява и депресията, когато расте агресията, расте и депресивната симптоматика. При условие, че агресията намалява след етапа на формиращия експеримент, логично намалява и депресията, независимо, че статистическата ѝ изразеност е по-слаба. В дисертационния труд са представени и резултати от Мак Немар (McNemartest) като обективен показател за промяна в емоционалната, а от там и в поведенческата сфера.

3.7.3. Резултати от вторичната психодиагностика от оценките на учителите и родителите по отношение на агресивното поведение на изследваните лица от основната групата след програмата

След приключване на формиращия етап на експеримента оценката на учителите се променя, ориентира се приоритетно към отговорите „рядко“, „никога“, а отговорите „често“ не се отнасят към нито едно изследвано лице.

Участието в авторската програма положително повлиява изискванията на малките ученици към околните и най-вече към родителите. И в началото, и след участието в експеримента учениците ограничават поемането на отговорност за стореното или извършеното. Засилената емоционална сензитивност като следствие от формиращия етап на експеримента, разширява обхвата на оценяване относно очакването околните да отговарят със същата чувствителност. Според оценката на учителите обучението по програмата е имало много по-голям ефект в сравнение с оценката на родителите.

Фигура 6. Резултати от оценката на учители и родители за агресивното поведение на изследваните лица от основната група след експеримента

3.7.4. Резултати от вторичната психодиагностика на емоционалната сфера с методиката на Панфилова на изследваните лица от основната група след програмата

От представените резултати в таблица 30 става ясно, че агресията се среща при 30% от изследваните деца преминали програмата, импулсивността при 6,7%, а егоцентризма при 60% от изследваните деца. Зависимостта е характерна за 40%,

откритостта – за 26,67%, а скритостта – 13,3%. Оптимизмът е характерен за 43,3% като тревогата се среща при 13,3%. Женствени са 23,3%, докато с екстравертност се характеризират 30%. Интровертни черти се наблюдават при 70%, защита при 30%, а усамотение при 70% от изследваните деца.

Таблица 13. Резултати от честотен анализ на емоционалната сфера с методиката на Панфилова на децата от основната групата след програмата

Емоционална сфера на децата ^a	Отговори “да”	Процент от извадката (N=30)
	N	
агресия	9	30,0%
импулсивност	2	6,7%
егоцентризъм	18	60,0%
зависимост	12	40,0%
откритост	8	26,7%
скритост	4	13,3%
оптимизъм	13	43,3%
тревога	4	13,3%
женственост	7	23,3%
екстравертност	9	30,0%
интровертност	21	70,0%
защита	9	30,0%
усамотение	21	70,0%

3.8. Оценка на ефективността на психолого-педагогическия експеримент

3.8.1. Сравняване на резултатите за различните видове агресивност с теста на Бъс-Дюрки между изследваните лица от основната и контролната група след експеримента

Оценяването на статистически значимите резултати от проведения експеримент и формираните умения чрез създадената авторска програма се осъществява чрез статистическата процедура Т-тест за две независими извадки. Сравнението е при изследваните лица преминали програмата и такива, които не са. Резултатите от сравнението на агресията и депресията при основната и контролна групи след края на експеримента са представени в Таблица 14.

Откриват се статистически значими различия между двете групи (Контролна група и Основната група след програмата) по отношение на вербалната агресия ($t_{|58|}=3,313$, $p=0,003$) като децата преминали програмата демонстрират по-ниски нива на вербална агресия ($M=33,59$; $SD=24,028$) в сравнение с КГ ($M=52,33$; $SD=22,591$). КГ демонстрира нива на вербална агресия над нормата, докато децата, преминали програмата се характеризират с вербална агресия в рамките на нормата (Карагъзов, 1998: 115). Това означава, че при КГ се наблюдава вербална агресивност, докато в групата преминала програмата вербалната агресивност е в рамките на нормата.

От представената таблица се откриват и статистически значими различия между двете групи (контролна група и основна група след програмата) по отношение на опозиционното поведение ($t_{|58|}=4,909$, $p<0,001$) като децата преминали програмата демонстрират почти два пъти по-ниски нива на опозиционно поведение ($M=32,67$; $SD=22,581$) в сравнение с КГ ($M=62$; $SD=23,693$). Това означава, че при КГ се наблюдава изразено опозиционно поведение, докато при групата преминала програмата, опозиционното поведение е в рамките на нормата.

Таблица 14. Различия между видовете агресивност с теста на Бъс-Дюрки между изследваните лица от контролната и основната група след експеримента

Тип агресия	Тип група	M	SD	t	p
телесна агресия	Основна след програмата	35,33	26,488	0,900	0,372
	Контролна група	41,33	25,152		
вербална агресия	Основна след програмата	33,59	24,028	3,313	0,003
	Контролна група	52,33	22,591		
индиректна агресия	Основна след програмата	30,74	22,730	1,080	0,284
	Контролна група	36,97	21,895		
опозиционно поведение	Основна след програмата	32,67	22,581	4,909	0,000
	Контролна група	62,00	23,693		
агресивна раздразнителност	Основна след програмата	37,27	22,693	0,873	0,386
	Контролна група	42,97	27,582		
агресивно недоверие	Основна след програмата	52,67	24,486	0,000	1,000
	Контролна група	52,67	17,006		
ревност и омраза	Основна след програмата	41,25	34,764	0,386	0,701
	Контролна група	38,17	26,577		
вина след агресия	Основна след програмата	65,93	17,971	2,403	0,019
	Контролна група	52,57	24,583		
социална желателност	Основна след програмата	55,33	14,022	1,122	0,267
	Контролна група	50,23	20,584		
общ бал в проценти (Бъс-Дюрки)	Основна след програмата	41,20	18,060	1,203	0,234
	Контролна група	46,87	18,437		

Откриват се и статистически значими различия между двете групи деца – от КГ и от групата преминали програмата по отношение на чувството на вина след агресия ($t_{|58|}=2,403$,

$p=0,019$) като децата преминали *програмата* демонстрират по-високи нива на чувство на вина след агресия ($M=65,93$; $SD=17,971$) в сравнение с КГ ($M=52,57$; $SD=24,583$).

Това означава, че и при КГ се наблюдава изразено чувство на вина след агресия и при групата преминала програмата също, но е изразено в по-голяма степен.

При останалите форми на агресия не се отчита статистически значима разлика защото $p > 0.005$. Лицата, участващи в контролната група изразяват по-висока агресивност от тези, при които е доказана промяна. Това е показател за възможността те също да бъдат обект на превенция, а не само тези, които са установени като агресивни (като рисков фактор).

3.8.2. Сравнителни резултати на агресия и депресия с методиката на Драголова между изследваните лица от основната и контролната група след експеримента.

Разкриване на разликата между агресия и депресия с теста на Драголова се осъществява чрез прилагане теста на Ман и Уитни (Mann-Whitney U-test) (Таблица 15).

Таблица 15. Резултати на агресивност и на депресивност между основната група след експеримента и контролната група

	групи	N	среден ранг	U	p
Агресия (по Драголова)	Основна група след програмата	30	33,18	369,5	0,229
	Контролна група	30	27,82		
Депресия (по Драголова)	Основна група след програмата	30	31,42	422,5	0,678
	Контролна група	30	29,58		

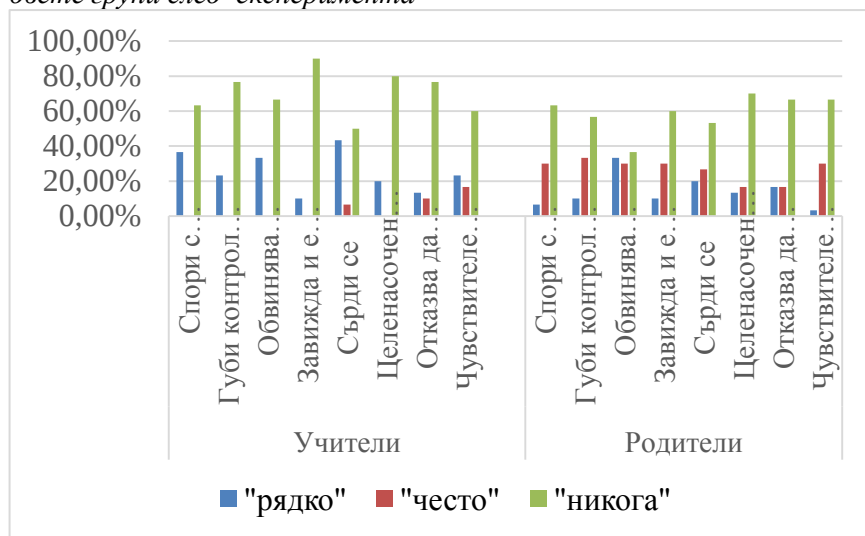
Резултатите показват, че като цяло не се установяват статистически значими различия. Поставените в тестовата методика айтеми не показват различия в отговорите при двете групи изследвани лица. Спадащото ниво на агресия при изследваните лица от основната група след експеримента доближава самооценяването до стойностите на учениците, които не са диагностицирани като агресивни. Процесът на

организирано и целенасочено формиране на личностни умения за самопознание и познание на околните, положително повлиява личностната промяна като агресивната активност се доближава до „нормалната“ за възрастта.

3.8.3. Сравнителни резултати от оценката на учителите и родителите за изследваните лица от контролна и основна група след експеримента

Според оценката на учителите обучението по програмата е имало много по-голям ефект в сравнение с оценката на родителите.

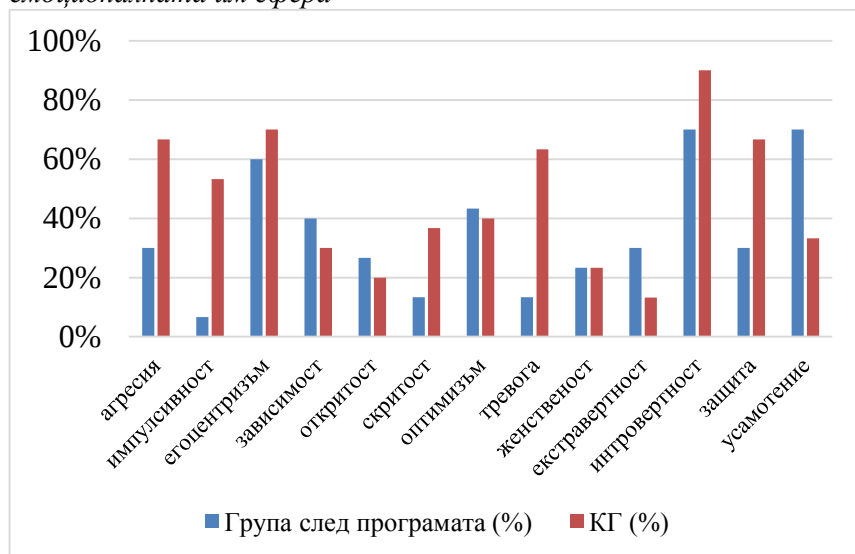
Фигура 7. Резултати от оценките на учителите и родители за двете групи след експеримента

3.8.4. Сравнителни резултати в емоционалната сфера с методиката на Панфилова на контролната и на основната група след експеримента

Големината на разликата не е еднаква за всички личностни променливи, но с най-висока степен се отнася до ефективността на авторската програма и експеримента като цяло.

Фигура 8. Разпределение на децата от основната група преминали програмата и на децата от контролната група според емоционалната им сфера

Доказва се по-малка импулсивност, скритост, тревожност, интровертност и търсене на защита в семейството при изследваните лица от основната група, преминали формирания етап на експеримента. Изследваните лица от контролната група имат по-висока агресивност, както и резултати по горните променливи. Подобни резултати дават основание импулсивността, тревожността и интровертността да се определят като проблемни зони във възрастовото развитие от гледна точка на агресивността.

ИЗВОДИ

Проведеното психологично изследване чрез психолого-педагогически експеримент доказва няколко съществени страни в агресивната активност, значими за тази възраст:

1. Проявите на агресивност са актуални както за момчетата, така и за момчетата като формите ѝ са полово ориентирани – момчетата проявяват по-висока физическа

агресия, опозиционно поведение и агресивно недоверие, докато за момичетата са характерни по-ниски нива на опозиционно поведение, агресивна раздразнителност и ревност и омраза.

2. Полът не е фактор влияещ върху депресивните преживявания на учениците в началната училищна възраст.

3. Отделните характеристики на емоционалната сфера при изследваните лица са силно динамични.

4. Между агресивността и депресивността има статистическа право-пропорционална връзка. При нарастване на агресивността, нараства и депресивността, и обратно.

5. В съдържателно отношение агресивната насоченост на поведението е свързана с интровертност, тревожност, егоцентризъм и желание за „излизане“ от семейната среда.

6. Във формиращата част на експеримента след прилагане на авторския модел се установява положителна ефективност. Доказателство за това са промените (намаляване) в стойностите на общата агресия, както и повишаването на личностната чувствителност, свързана с изпитване на вина след използвана агресия. Резултатите от теста на McNemar (при $p = 0,006$) са доказателство за статистически значим ефект от формиращия етап на експеримента като резултатите от повторното измерване на тревожността, показват също наличие на статистическа значимост, макар и по-малка (коефициентът McNemar $p=0,007$).

7. Съдържанието на програмата слабо повлиява такива личностни характеристики като: егоцентризъм ($p=0,359>0,05$), усамотение ($p=0,687>0,05$), зависимост и неувереност ($p=0,143>0,05$), екстраверсия ($p=0,146>0,05$), оптимизъм ($p=0,143>0,05$), които се нуждаят от по-продължителна работа с учениците. Краткосрочната програма (10 срещи) успешно повлиява личностните нагласи (чрез емоционалните преживявания).

8. Според учителите честотата на негативните преживявания при участниците от основната група, както и

агресивните им постъпки са намалели след експеримента. Резултатите от теста на Уилкоксън (Wilcoxon test) са статистически значими ($z = -2,000$; при $p = 0,046 < 0,05$) в оценката за по-ниската степен на целенасочено, провокативно, негативно отношение към околните. Отрицателните разлики в замерванията при двете проби (W-mW) отчитат намаляване на стойностите за общата агресия. Промяната се отчита като статистически значима.

9. Проведеното сравнително замерване с теста на Уилкоксън (Wilcoxon test) за резултатите от мнението на родителите, преди и след реализирането на формирания етап на експеримента, показва отрицателни стойности (на z стойността) при тестване на значимостта за всички съждения. Промяната е в полза на понижените резултати за всяко едно съждение като негативният ранг е показател за намаляване на значимостта му. В диапазона на статистическата значимост (за $p < 0.05$) не влиза нито една от оценките на родителите. Търсеният последващ бърз ефект от прилагането на програмата в представите на родителите има ограничен обхват, техните очаквания са по-големи.

10. Авторската програма изпълнява своята цел, тя спомага за намаляване на общата агресивност при изследваните лица от началната училищна възраст чрез формиране на самоконтрол и засилване на социалната чувствителност в разбирането на преживяванията и чувствата на другите. Това определя и целия експеримент като успешен.

11. Апробираният модел е реализиран чрез психолого-педагогически експеримент и включващ – първична психодиагностика, авторска програма за формиране на умения и мониторинг с учители и родители, вторична психодиагностика и накрая професионален мониторинг на ефективността на практика доказва своята жизнеспособност в реална училищна среда. Той може да бъде използван за целите както на психокорекционната, така и психопревантивната работа на училищния психолог.

ДИСКУСИЯ

Повече от дваисет години в педагогическата система се поставят множество концептуални обучения и тренинг акценти върху най-важните аспекти в превенцията на агресията. Множеството национални програми към МОН, дейности на експертни групи и регионални обучения са насочени към предпазване на децата и подрастващите от активност с агресивна насоченост. В повечето от тези програми агресивното поведение в началната училищна възраст се приема повече като социално смущение, проявяващо се чрез обиди, заплахи, бой, бутане или блъскане, прояви на враждебност и завист (Митева, 2004: 14). То е импулсивно поведение, което е следствие от възприемането на дадена ситуация. В нея малкият ученик „действа“, така както може и така както знае, поради недостатъчната си когнитивна и социална зрялост. Съвременната терапевтична програма на Франц и Улрике Петерман, която предлага компилация от структурирана консултация с родителите и поведенческа терапия на детето по същество е холистичен подход на справяне с агресивността. Нейните перспективи и достойнства са в краткосрочността на интервенцията, позована на експертна оценка на психолог, психиатър, родител и учител, също така в методологията на наблюдение, психометрични тестове и диференциална диагностика. В най-общ план се тренира перцепцията на детето, избора на действие, силата на навика и потенциалното задържане, оценката и алтернативните последици, обясняват се психичните и физиологични принципи, които поддържат агресивното поведение. Целта е изграждане на сътрудничество, готовност за оказване на помощ и емпатия у децата с основното допускане, че толерантността към агресивност се дължи на изкривена социално-когнитивна преработка (Петерман, Ф., У., 2017). Тази програма има множество допирни точки с възможностите на психолого-педагогическия експеримент като апробираният от нас.

Първоначално се прилага психодиагностика за откриване причините за агресивността в личността на ученика. Получените резултати са основание за обяснение на актуалното поведение в

момента. Изследва се и състоянието на емоционалната му сфера поради факта, че между негативните преживявания (тревожността) и агресията има пряка връзка. Следващ етап е индивидуалната работа за преодоляване на агресивността в поведението като изборът на методи и форми на въздействие се влияе от естеството на получените резултати, съставяне на индивидуална психо-корекционна програма, в която се вписват всички предполагаеми методи и очакваните резултати от тяхното прилагане. Определя се и срокът за реализирането ѝ като след всяка среща се вписват постигнатите промени и формирани умения. След приключване на „програмата“ се провежда вторична психодиагностика за откриване на очакваните промени в личността на ученика. Последен етап е отчитане на ефективността от работата с агресивния ученик. В практико-приложен план, за да се достигне до момента на споделяне и използване на „модела“ училищният психолог се нуждае от информация за:

1. състоянието на агресивността в училище, толерансът към проявите на агресивност в училищната среда, ученическият клас, отношението на учителите и родителите към агресията въобще;

2. честотата на проява на агресията (има значение дали агресивността е свързана с моментна активност или е част от реалното поведение на ученика);

3. действия по ограничаване на агресията като рецидив в индивидуалното поведение или разпространение на явлението сред останалите ученици (действие на „ефекта на бумеранга“ или „ефекта на снежната топка“);

4. възможността за съвместна работа с останалите педагогически специалисти, родителите и при необходимост други специалисти.

Преодоляването на физическата, индиректна агресия и опозиционно поведение пряко се свързват с характеристиките на общуването между хората. Формирането на комуникативни умения е разковничето към разбирането на собственото и чуждо поведение, което е обект на наблюдение. Затова след формиращият етап на експеримента се отчита ефекта от симулираната поведенческа

активност (участие в групови игри, игри в диада). Промяната се търси на ниво личност (нагласи и отношения) и на ниво оценка на поведението отстрани. Промяната при участниците е несъзнавана и в много случаи дори неразбрана, тъй като умението се закрепва в поведението и впоследствие се автоматизира. Очакванията за промяна са повече откън, от наблюдаващите, което се обуславя от социалната роля, която изпълняват в живота на малкия ученик.

Моделът за диагностика и превенция на агресивността при ученици от начална училищна възраст представлява постъпков механизъм за установяване, повлияване и формиране на умения за ограничаване на агресивността в поведението или предпазване от нея при учениците от началната училищна възраст. В методологичния си замисъл той може да бъде използван не само за целите на психокорекцията, но и на психопревенцията на агресивността в тази възраст. От приложимостта му в реална училищна среда и резултатите (на изходно ниво) могат да се посочат неговите предимства, които повишават ефективността му на ниво училище.

Моделът за диагностика и превенция на агресивността при ученици от начална училищна възраст е отворен. Проведеното психологично изследване доказва, че той е успешна форма за работа с ученици с диагностицирани форми на агресивно поведение, но неговите възможности могат да се разширят. В този случай след първичната психодиагностика може да се използват готови превантивни програми с подобна насоченост, които да не са плод на компетенциите на училищния психолог, а на други специалисти, занимаващи се с агресивността в поведението на учениците на национално и местно ниво.

ПРЕПОРЪКИ

Моделът за преодоляване на агресивността при ученици от начална училищна възраст се вписва ефективно в контекста на модернизация на българската образователна система, която в по-широк план е свързана с историческия и социално-икономически преход през последните 30 години. Концепцията на модерното

образование е фокусирана върху личност-центрирано обучение, върху промяна в ролите на обучаващия и на обучавания. Тя изключва системата фронтално обучение, традиционно за българското образование, при което ролята на учителя е да преподава фактически материал и да изисква възпроизвеждането му, без да отчита индивидуалните различия между децата по отношение на особеностите на възприятието, осмислянето, формирането на знания, нагласите, ценностите, уменията им. Моделът има диагностична и превантивна стойност, което позволява да бъде интегриран в работата на педагозите и на психолозите в училище при решаването на различни проблеми като този с агресивността. Това позволява изменение на комуникацията в класната стая, на качеството на обучението, също така и колаборация между специалистите във и извън училище.

Затрудненията при реализирането на експерименталната програма потвърдиха липсата на гъвкавост към нов тип взаимодействие в конкретната образователна институция. В процеса на търсене на информирано съгласие за включване на децата в експериментално проучване на агресивността родителите сътрудничиха напълно, докато голяма част от учителите и директорите изразиха съпротиви, свързани с това, че се нарушава регламента и организацията в работата им. Подобна ригидна нагласа е обяснима в традиционната структура и функциониращата нормативна база в училището, но също така е показател за недостатъчно отваряне към възможности за професионална работа с децата, каквито разработения модел за диагностика и превенция предлага.

Наблюденията от изследването на емоционалната сфера на учениците, планирано в отделни модули от работата с тях, потвърждават необходимостта от акцент върху емоционалното им развитие – някои от тях се затрудняваха да разпознават емоциите, заложили в методологията. В съвременното разбиране за личност-центрирано образование емоционалното развитие е не по-малко важно от интелектуалното. В този смисъл е препоръчително в професионалния подход на

педагозите и психолозите в училище да присъстват елементи от разработения модел, които да повишават емоционалната им и социална интелигентност като същевременно придвижват всички участници в процеса към ново качество на учене и образование.

ПРИНОСИ

1. Създаден е *„Модел за диагностика и превенция на агресивността при ученици от начална училищна възраст“*. Доказана е неговата приспособимост и приложимост в реална училищна среда.
2. Предложен е научен, системен подход за психокорекция и съпътстваща психопревенция, на агресивността сред ученици от началната училищна възраст, на ниво училищна среда.
3. Апробирана е авторска *„Програма за формиране на самооценъчни и комуникативни компетенции за преодоляване на агресията в начална училищна възраст“*, която доказва своята ефективност за формиране на умения за самоконтрол, самопознание на собствените емоции и преживявания и познание тези на другите хора. Нейната ефективност е в намаляване на общата агресия сред учениците от началната училищна възраст. Тя е приложима и за предпазване на учениците от агресивна активност в поведението.
4. Направен е успешен опит за обмисляне, конструиране и реализиране на психолого-педагогически експеримент за работа с ученици с агресивност в поведението.

Публикации по темата на дисертацията

1. Mancheva, R., Nikolova, S. & Kasiora, V. (2019). Differences In Aggression According To The Level Of Global Self-Esteem, e-Journal VFU. Варненски свободен университет "Черноризец Храбър" Issue 12. Psychology and Social Activities
2. Манчева, Р., Николова, С. (2017). Полови различия на взаимовръзката между самоуважението и агресията. Годишник по психология, Благоевград; УИ „Неофит Рилски“
3. Николова, С. (2017). Агресия и агресивно поведение в началното училище. Годишник по психология, Благоевград; УИ „Неофит Рилски“, 107-117.
4. Николова, С. (2018). Измерения на агресивността при деца в начална училищна възраст. В сб. Научни трудове, 244-248.
5. Николова, С. (2018). Развитие на емоционалната интелигентност при децата. Университетско издателство „Неофит Рилски“ Благоевград, 71-78.
6. Николова, С. (2019). Преодоляване на агресията и агресивното поведение в началното училище. Педагогическо издателство „Образование“, бр.6/2019.
7. Николова, С. (2019). Проучване на ефективността на Програма за формиране на самооценъчни и комуникативни компетенции за преодоляване на агресията в начална училищна възраст. В Сборник с добри педагогически и образователни постижения на децата и учениците от XXI век от VII Национална Педагогическа конференция, гр. Банско 29.11-01.12.2019 (под печат)
8. Николова, С. (2017). Идеите на Улрике и Франц Петерман за преодоляване на агресията сред деца в начална училищна възраст. В сб.:“ Докторантите в науката,“ 241-246.12